

BESMETTELIJKE ZIEKTEN IN GEMERT dl.2.

door Willie Ivits

Hoezo, deel 2, zult u zich afvragen. Welnu, de reden hiervan is het gelijknamige artikel van de heer M.H.J. Pennings dat handelt over de pest en andere epidemieën, die er in Gemerts verleden hebben geheerst (1). We zullen nu trachten uitvoeriger in te gaan op m.n. de pest, daar deze nauw is verweven met de Europese beschavingsgeschiedenis.

De pest is een besmettelijke ziekte onder bepaalde knaagdier-soorten (2), maar ook sommige andere diersoorten (denk bijv. aan de varkenspest in de 60-jaren). De mens is hier ook vatbaar voor. De veroorzaker, de pestbacil, werd in 1894 ontdekt door Kitasato (Japans bacterioloog 1853-1931) en Yersin. Men onderscheidt bij de mens 3 vormen:

- a. Builenpest, gekenmerkt door lymfklierzwellingsmeestal in de lies.
- b. Septicemische vorm, waarbij de bacil het bloed afbreekt en de patiënt binnen enkele dagen komt te overlijden.
- c. Longpest, die zich kan aansluiten bij de builenpest maar ook zelfstandig kan optreden door besmetting van mens op mens en dan ook in enkele dagen dodelijk is.

De verbroeders van deze ziekte waren de met de mens samen levende zwarte en grijze ratten. De zwarte, of huisrat, is ten tijde van de kruistochten over Europa verspreid geraakt. Hij is echter in de loop van de 18de eeuw overwoekerd door de sterkere grijze, of rioolrat, zoals we die nu nog kennen. De overdracht van de pestbacil van rat op mens geschiedt hoofdzakelijk door enkele soorten vlooien, die na het zuigen van besmet bloed bij de een, hiervan een gedeelte uitbraken in een volgend slachtoffer. We kennen hiervoor de Indische pestvlo en de Europese rattenvlo. Maar ook de mensenvlo kan de pest overbrengen. Aan een epidemie gaat daarom meestal ook een grote rattensterfte vooraf, waardoor de vlo naar andere dieren en de mens gedreven wordt.

Als we de geschiedenis er op naslaan en we beperken ons tot de laatste 6 à 7 eeuwen, dan zien we eerst de jaren 1347-1350 waarin de "zwarte dood" voorkomt. Deze wordt ook wel de

pest van Florence genoemd in navolging van een vermaarde beschrijving van de Italiaanse schrijver en humanist Giovanni Boccaccio (1313-1375). Deze pest openbaarde zich aan de Zwarte zee en van daaruit d.m.v. de scheepvaart via Sicilië, Genua en Venetië over heel Europa, tot in Schotland en Scandinavië toe. Boccaccio schat het aantal doden in Florence op meer dan 100.000. De 14de eeuwse Franse dichter en kroniekschrijver, Jean Froissart, noemt als aantal één derde(!) van de Europese bevolking. Zo'n epidemie bracht natuurlijk omvangrijke sociale en economische veranderingen met zich mee zoals ontvolking, braakliggende landerijen, verval van rijkdom, adel en geestelijkheid en van kastelen, kloosters, kerken etc. Schaarste aan handwerklieden, landbouwprodukten en sociale strijd en oproer in stad en land. Verval op intellectueel, moreel en religieus gebied. Ja, sommige historici schromen het niet de zwarte dood ten grondslag te leggen aan het einde der middeleeuwse beschaving.

Tot in de 18de eeuw stak de pest in Europa hier en daar regelmatig de kop op. Voor Amsterdam bijv. worden als pestjaren genoemd eind 15de eeuw. 1534, 1557, 1601, 1635, 1655 en volgens Wagenaar (Amsterdams geschiedschrijver 1709-1773) sterven er in 1663-1664 zelfs 50.000 mensen.

Sinds 1720-1721 (Marseille en Provence) is Europa vrij van pestepidemieën ofschoon er nadien in Azië en Afrika regelmatig pesthaarden ontvlamden, die tot nieuwe epidemieën leidden. Door het in acht nemen van bepaalde maatregelen zoals properheid, stadsreiniging en rattenbestrijding vooral in havensteden, hebben we de laatste paar eeuwen hier geen "perikel" meer ondervonden van die toch wel verschrikkelijke pest.

Wanneer we ons nu tot het regionale pestverleden beperken dan zien we dat er toch betrekkelijk weinig van bekend is. In eerder verschenen publikaties van de heer Pennings en de heer A.P.M. Meuwese, in zijn geschiedenis van Erp (3), worden door beiden, voor wat betreft Gemert, dezelfde bron gebruikt. Het betreft een aantekening in het parochieregister van pastoor Gautius (pastoor in Gemert 1692-1736) (4). Het is een korte beschrijving, door Gautius gedaan van een van zijn voorgangers, Nicolaus Prinetus, welke ten tijde van de pestepidemie in 1636 pastoor was van Gemert. Gautius verhaalt hierin dat er volgens naar hij heeft horen zeggen in die tijd maar liefst "drie en dertighondert mensen" zijn overleden in Gemert.

Naar hij meent is dit hoge aantal geruchtelijkerwijs gegroeid. Toch zag hij de ernst van de zaak in want vervolgens schrijft hij, dat Prinetus er op een gegeven moment alleen voor kwam te staan, omdat zijn twee "coadjutores", waarmee hij waarschijnlijk zijn dienaren in de vorm van kapelaan(s) en/of koster bedoelt, aan de pest waren bezweken. Ook had hij horen zeggen dat Prinetus in die tijd in het 4de uur de H. Mis las op een altaar in de sacristie, hosties concecreerde, en vervolgens de dag doorbracht met het bedienen van patiënten, waarvoor hij de kar van zijn toenmalige metgezel ter beschikking had. Het betreft hier mogelijk Jan Wijfelaers van den Bogaert, voormalig schepen in Gemert. Dit blijkt een latere aantekening in zijn register gedaan op 10 augustus 1710, waarin hij zegt:

"Suster Barbara Wijfelaers heeft mij geseijt dat haer vader Jan Wijfelaers van den Bogaert tempore (ten tijde) Prinetus kerckmeester was, ende dat hij in administratione peste infectorum, loco custodis D. Prinetus hielp".

Hij stelde tijdens deze pestinfectie zijn diensten dus beschikbaar ter vervanging van de koster, die waarschijnlijk ook ziek of overleden was. Suster Barbara lijkt ons hierom een betrouwbare zegsvrouw daar zij als 11-jarig meisje (ged. 19-1-1625) de situatie toen blijkt bovengenoemde uitspraken zeer zeker onderkend zal hebben. Het is daarom ook jammer dat er uit haar mond geen nadere beschrijving omtrent de omvang van deze epidemie is gedaan. Tot slot noemt Gautius zijn voorganger een allerijverigst man, die, na een uiterst zware taak te hebben vervuld, was voorbestemd om een rustigere periode tegemoet te gaan. Om die reden werd hij overgeplaatst naar Beeck bij Valkenburg. Ja, Gautius draagt hem, ook al is hij dan niet aan de pest gestorven, zelfs op als een martelaar. Prinetus werd opgevolgd door Joannes Santfoort (geboren te Gemert 9-2-1607), op wie de naweën van de epidemie nog wel even zullen hebben doorgewerkt.

Wetens het feit dat er van Gemert uit die tijd geen begraafregisters (meer) voorhanden zijn moeten we volstaan met de gegevens die uit wél aanwezige bronnen van enkele naburige dorpen naar voren zijn gekomen. Zoals Pennings en Meuwese schreven werden in Vechel in de periode na 19-7-1636 tot in het begin van 1637 tenminste 72 personen begraven die aan de pest gestorven waren. Gezien het gemiddelde van 16-18 per jaar ligt dit aantal aanzienlijk hoger. In het doopboek van

Oefelt bijv. staat genoteerd dat er t.g.v. de pest in dat jaar (1636) slechts "drie paer getrouwen in het leven bleven". De bevolking van Helmond heeft ook zwaar geleden. O.a. de pastoor en zijn 2 kapelaans bezweken aan die ziekte. Ook de Schijndelse pastoor stierf 4-9-1636 aan de pest. Het ligt natuurlijk voor de hand dat de geestelijken middels hun werkzaamheden in een grotere risicogroep vielen, vandaar dat m.n. de begraafregisters in die periode soms wel wat te wensen over laten.

Als we nu het begraafregister van Boekel onder de loep nemen zien we vanaf begin 1630 t/m 29 juli 1635 een acceptabele regelmaat (10-15 per jaar) welke allen door dezelfde hand zijn ingeschreven. Dan volgt een periode van stilzwijgen, tot op 20 december van dat jaar diezelfde persoon weer aantekend dat er in grote getalen in den Heer verrezen zijn en tevens constateert dat er tijdens zijn ziekte of afwezigheid geen inschrijvingen zijn gedaan. Vermoedelijk geeft hij dan opdracht om deze periode alsnog aan te vullen, want we zien dan een ander handschrift dat ten dele aan dit verzoek voldoet, aanvangende met de mededeling dat "hierna genoemden ten slachtoffer zijn gevallen aan dysenteriae". Vervolgens noteert hij als eerste Hendrik Willems van der Locht, welke 6 oktober te Gemert overleed en in Boekel werd begraven. Verder nog 10 personen in oktober, 12 in november waarvan sommige blijkens zijn aantekeningen tot zelfs een maand later pas werden begraven. Dan nog slechts 2 in december waarna de vaste inschrijver op 20 december dus zelf weer het heft in handen had. Tot en met 1-5-1636 waarop deze zijn laatste inschrijving deed, gingen hieraan het betwijfelenswaardige aantal van 6 vooraf. Verder volgen t/m 26 september nog 8 inschrijvingen met als doodsoorzaak de pest, waarna het register ophield om pas weer in 1640 te beginnen.

Om ons nu toch nog enigszins een beeld te kunnen schetsen van de aan- en omvang van de Gemertse pesterij hebben we aan de hand van andere bronnen uit die periode toch bepaalde conclusies verbonden. (5)

Wanneer we nu een gemiddelde van het aantal doopinschrijvingen nemen van de 10 jaren voorafgaand aan het pestjaar, komen we op een getal van ca. 88 dopelingen jaarlijks. Nemen we nu 1636 dan tellen we van januari t/m mei 52 inschrijvingen, wat nog steeds aan het gemiddelde voldoet. Van juni t/m december zijn het er slechts 15. Ook in het jaar daarna zijn

vooral de maanden t/m september schamel aan doopinschrijvingen (35). De laatste drie maanden halen we echter met 32 weer ruimschoots het gemiddelde, wat in de jaren nadien ook gehandhaafd blijft.

Hetzelfde kunnen we toepassen op het huwelijksregister, wat ons op een gemiddelde brengt van ca. 22 huwelijken jaarlijks t/m 1634. In 1635 tellen we er tot en met mei 9, en van juni t/m augustus 5, wat nog steeds normaal is, daar er in de zomermaanden toen vrij weinig werd getrouwd. De laatste lading zou dus zoals gewoonlijk de laatste 3 à 4 maanden hebben moeten komen, maar deze bleef uit. We noteerden in dit resterende kwartaal slechts 1 inschrijving. Ook 1636 bleef met zijn 10 in totaal ver beneden het gemiddelde. Maar 1637 en 1638 blijken met respectievelijk 58 en 35 weer uitzonderlijke piekjaren te zijn.

Gemert was, gezien het vergelijkingsmateriaal, in die tijd zeker een van de grootste dorpen uit de omtrek. En wanneer hier nu een evenredig, dan wel een iets groter aantal slachtoffers zijn gevallen, dan zal dit gehoorgevend aan de geruchten, op de vaak veel kleinere omgevingsdorpen een grote indruk hebben gemaakt, maar "drie en dertighondert"?!

Kort samengevat kunnen we het volgende stellen:

Allereerst is er het verzoek van Prinetius aan zijn parochianen, waarvan hij notitie maakt tussen de doopinschrijvingen door. Het begint op 30 oktober 1635 en nadien nog 6 maal in diezelfde maand. Het verzoek luidt om zich in deze "mensa pauperum" (ellendige maand) uit voorzorgsmaatregel aan de huwelijksverplichtingen te onttrekken. Dan is er ook het feit dat Hendrik Willems van der Locht, die in Boekel werd begraven, op 6 oktober 1635 in Gemert overleed aan dissenterie (wat mogelijk al pest kan zijn geweest). En met deze gegevens kunnen we rustig stellen dat hier de trubbels al hun aanvang hebben genomen. Ook de aanbevolen onthouding, die dus 7-9 maanden na afkondiging merkbaar wordt, blijkt op een paar uitzonderingen na trouw te zijn opgevolgd.

Gezien het massale aantal huwelijksinschrijvingen welke tegen het einde van 1636 aanvang neemt, zal toen de epidemie bedwongen zijn geweest. Dit grote aantal is logisch te verklaren daar deze gebeurtenis met het oog op besmettingsgevaar uitgesteld werd. En niet te vergeten de weduwen en weduwnaars die om respectievelijk een kostwinner en een huisvrouw verlegen zaten.

Behalve de epidemie van 1635-1636 zijn er in Gemert beslist meer geweest. In het gemeentearchief bevindt zich immers een pestreglement uit 1568. Gezien de inhoud ervan zal er toen ook een epidemie geheerst hebben, maar helaas is daar verder niets van bekend. Wellicht werd dit pestreglement bij de epidemie in 1635-1636 opnieuw gebruikt. Reden genoeg om het hierbij af te drukken (6):

Geboden gedaen opten
kerckhoff mit gevolge
Scepen, gesworen, kerckmeester,
heylegeesters (H. Geestmeesters),
ende ingesentenen van Gemert
erst den XXVI (26) octobris anno
XV^c LXVII (1567) ende gerenoveert
opten XI January anno LXVIII ('68),
stil (Jaarstijl) van Luyck

Geboden gedaen aengaende der pesten.

Geboden gedaen opten kerckhoff, met gevolge Scepen, gesworen, kerckmeester, heylegeesters (H. Geestmeesters), ende ingesentenen van Gemert yerst den XXVI (26) octobris anno XV^c LXVII (1567) ende gerenoveert opten XI January anno LXVIII ('68), stil (Jaarstijl) van Luyck.

Dat alle die ghene daer die peste int huys is, ende luyde gestorven waeren, ende die huysen liggen ongesuvert, ofte daermede verkeert hebben inne die huysen bij de crancken, ofte ahoch verkeeren sullen, blijven van die luydens ende tot egheender tijt bynnen die sesse weecken datter perykel waer, en sullen moegen ghaen noch converseren ten plaetsen daer die reyne ende gesonde luydens ende heur kynder ende gesinne (waartoe ook de meid en knecht behoorden)coemen, maer sullen hen hauwen van den straten, ende blijven opt erve daer sij hen hauwen, ende draegen elck een witte roy den tijt van sesse weeken op arbitrael correctie, te weten die caeck ende den peen van 2 phs gld.

Degenen die dus met patiënten te maken hebben gehad, of zullen krijgen, zullen een incubatietijd van 6 weken in

acht moeten nemen, waarin ze zich afgezonderd moeten houden van nog gezonde mensen en ten teken van mogelijk besmettingsgevaar een witte stok moeten dragen. Wanneer ze hun boekje te buiten gaan, volgt de schandpaal en een boete van 2 Philips gulden.

Item, dat egheen scrobbers ofte scrobsteren en sullen moegen gaen tot egheenre tijt uuyten huysen ende erven daer sij scrobben, bynnen die sesse weeken op arbitrael correctie, voers ende den peen van 25 gulden.

Voor de schoonmaakploeg geld dus hetzelfde met dit verschil dat de boete aanzienlijk hoger is.

Item is bij den heer geconsenteert, dat men die scrobbers, wesende van den erve daer sij scrobben metten daige, ende snaeckts uyten huysen daer sij scrobben bynnen die voers sesse weeken, sal moegen opnemen sonder daer aen te mys doen aen hem, om den heer te leveren ende opte caeck te setten.

Den heer geeft toestemming dat de schoonmakers die overdag van het erf, en 's nachts uit het huis komen dat ze schoonmaken, zonder pardon opgepakt kunnen worden, en aan de schandpaal kunnen worden geslagen of geketend.

Item, dat egheen herbergiers en sullen moeghen in heur huysen logeren setten, oft herbergen, scrobbers oft luyden daer die peste weer, ende die luydens van der pesten gestorven weeren, oft den gheenen die in pesthuysen bynnen den voers tijt van sesse weeken verkeert hedden, opten peen van arbitrale correctie (te weten die caeck) ende 2 phs gld.

Item, datte ghene die gesont ende alnoch reyn sijn, en sullen moeghen metter nacht oft daige ghaen bijde scrobbers in die pesthuysen, ende dan weder coemen beyde goede luydens duerende den voers tijt om die goede luydens te bedereven op arbitrale correctie. te weten die caeck, ende den peen van 2 phs gld.

Hieruit blijkt dus het isolement waarin de, meestal doodzieke, patiënten hun waarschijnlijk laatste dagen moesten doorbrengen.

Item, een yegelick (ieder) sal bynden sijne honden ende caten den voerscreven tijt van sesse weeken geduerende, ende dat opten peen van VII (7) stuivers. Ende een yegelick vyn-dende die honden ongebonden loopende opter straten, sal die

moegen dootsclaen, uuytgenomen tsheeren honden!

Zie hier de superioriteit van 's heren eigendommen.

Item, na den mael datte waeckclock geluyt is, en sal nyemant opte straet ghaen oft verkeerem, ende anders waer buyten sijn-
nen erven sonder licht opten peen van 2 phs gld.

Men sal alle nachten, duerende dese peste, hauwen een scerpe
waecke, ende die weekers sullen vergaderen als die waeck-
clock is geluyt aan die dingbanck (daar waar men recht sprach)
int dorpe, om die waecke te bestellen (bezetten, hier in de
vorm van een functie als "opzichter" bekleden), ende ~~elk~~ zalt
sijnen naesten nagebuer voortseggen als men waecken sal, ende
en sullen die weeckers van der waecken smorgens nyet ghaan
voer hen te verthoonen aen de dingbanck, den ghenen daertot
geordineert, elcken op ten peen van VII (7) stuivers.

Er werd dus ~~elke~~ nacht nadat de avondklok was geluid (sper-
tijd), door een ~~aantal~~ hiervoor aangewezen personen, scherp
toegezien op overtredingen. Deze personen waren tevens
verplicht, elke morgen alvorens naar huis te gaan, eerst
verslag uit te brengen bij de dingbank.

Deze, toch harde maatregelen in ogenschouw genomen, zijn te-
kenend voor de angst van de bevolking tijdens zo'n rampjaar,
en zullen zeker naar de normen van die tijd als noodzakelijk
beschouwd moeten worden.

NOTEN:

- (1) De zeereerwaarde Heer M.H.J. Pennings, Besmettelijke ziekten in
Gemert, Gemerts Heem, Jrg. 1967, nr. 28, blz. 12 t/m 14.
- (2) De katholieke encyclopedie 19de deel, p. 950.
- (3) "Erp, gemeente en parochie 1955", Dr. A.P.M. Meuwese.
- (4) G.A. Gemert, parochiearchief, Past. Gautiusregister, p. 25.
- (5) R.A. 's-Hertogenbosch, D.T.B. gemert.
- (6) G.A. Gemert inv. nr. 776.